

De kinderen van Spiegelgrund

Van Steve Sem-Sandberg verscheen eveneens
bij Ambo|Anthos uitgevers

De onzaligen van Łódź
Ravensbrück

Steve Sem-Sandberg

De kinderen van Spiegelgrund

Vertaald uit het Zweeds
door Geri de Boer

Ambo|Anthos
Amsterdam

Deze uitgave is tot stand gekomen met financiële steun van Swedish Arts Council

ISBN 978 90 414 2236 1

© 2014 Steve Sem-Sandberg

First published by Albert Bonniers Förlag, Sweden

Published by arrangement with Nordin Agency, Sweden

© 2015 Nederlandse vertaling Ambo|Anthos uitgevers,

Amsterdam en Geri de Boer

Oorspronkelijke titel *De utvalda*

Oorspronkelijke uitgever Albert Bonniers Förlag

Omslagontwerp Roald Triebels, Amsterdam

Omslagillustratie © Kirn Vintage Stock / Corbis / Hollandse Hoogte

Foto auteur © Caroline Andersson

Verspreiding voor België:

Veen Bosch & Keuning uitgevers nv, Antwerpen

voor See

decursus [Lat.]:
stroom, rivier;
(in verband met een ziekte) beloop, verloop

Allerwegen worden invaliden aan het werk gezet, wordt getracht het werk voor hen aan te passen e.d., maar laten we niet vergeten: de strijd om het bestaan is niet gebaseerd op medelijden en liefdadigheidswerk, maar is een strijd waarin de sterkste en flinkste alleen al uit oogpunt van het behoud van de soort moet overwinnen en zal overwinnen (...) We moeten goed beseffen dat, juist doordat er ten gevolge van de oorlog veel onbekwamen, veel negatieve varianten dus, worden gereproduceerd, het gevaar van vermeerdering van deze negatieve varianten voor de volgende generatie nog groter is dan voor de huidige en dat de volgende generatie zich daardoor nog meer inspanningen zal moeten getroosten om deze negatieve varianten te onderhouden en te ondersteunen. Hoe wreed het ook moge klinken, gezegd moet worden dat de voortdurend verder toenemende ondersteuning van deze negatieve varianten menseconomisch onjuist en rassenhygiënisch verkeerd is... De kwaliteitsverbetering moet beginnen bij het kind. Als we dan al niet kwalitatief kunnen ingrijpen in de reproductie zelf, moeten we toch tenminste proberen de kwaliteit van de opvoeding te bevorderen. Daar hoort een volgens biologische en sociale principes georganiseerde kindzorg bij.

Julius Tandler, *Krieg und Bevölkerung* (1916)

Het opvoedingsgesticht Am Spiegelgrund heeft tot taak alle psychisch afwijkende kinderen en jongeren, van de zuigelingenleeftijd tot het bereiken van de volwassenheid, na zeer nauwkeurige observatie en beoordeling van hun psychische en fysieke kennis en vaardigheden en na uitgebracht advies in de voor hen van toepassing zijnde inrichting resp. zorginstelling te laten opnemen. Bovendien moeten de hierbij opgedane ervaringen worden verzameld voor toekomstig wetenschappelijk werk.

Momenteel beschikken we over vijftien groepen met elk dertig pupillen en twee dubbele groepen met elk zestig pupillen. Daar komt nog een aparte zuigelingen- en kleuterafdeling bij met een gemiddelde bezetting van vijftig bedden en twee groepen met elk dertig psychopathische schoolgaande kinderen. (...)

Al bij de overbrenging naar onze inrichting (...) worden van de verwijzende instantie – of dat nu, zoals tot dusverre, het bureau voor jeugdzorg is of een instantie voor gezondheidszorg – een gedetailleerde toelichting over de reden van de overdracht en een nauwgezette familiegeschiedenis van het kind verlangd, waarbij in het bijzonder belang wordt gehecht aan informatie over erfelijke belasting en beschadiging door de leefomgeving. Verder wordt ook, voor zover mogelijk, een nauwkeurig verslag opgevraagd van de school om ook aan de hand daarvan eventuele tekortkomingen in de opvoeding of andere bijzonderheden over het kind nauwgezet te kunnen beoordelen. (...)

Meteen bij de overdracht is het de taak van de inrichtingsarts de status somaticus vast te stellen, voor gezondheidsgebreken een passende behandeling aan te bieden of, mocht deze al hebben plaatsgehad, de exacte ziektegeschiedenis op te vragen. Het onderzoek vindt speciaal uit internistisch en neurologisch oogpunt plaats. (...) Verder stelt de inrichtingsarts bij incidentele bezoeken door of na het oproepen van ouders of familie van de kinderen, met hen een nauwkeurige anamnese op, zowel in erfbiologisch als in psychiatrisch alsook in somatisch opzicht. Alle pupillen worden onmiddellijk niet alleen gemeten en gewogen, maar ook antropologisch gefotografeerd, en ook wordt een korte antropologische status opgenomen. Op een later tijdstip, wanneer we de hiervoor noodzakelijke apparaten en de vereiste wetenschappelijke personeelsassistentie krijgen, moet deze status nog met nauwkeurige antropologische en frenologische metingen worden aangevuld en door dactyloscopische opnamen van voet- en handafdrukken.

Eenmaal aan het leven in onze inrichting gewend geraakt, wordt de pupil onderworpen aan een psychologische test, die gedeeltelijk ook nog een soort intelligentietest is, volgens de thans gebruikelijke methoden, maar dan op essentiële punten sterk uitgebreid en aangevuld, waarbij het ons echter niet zozeer gaat om het bepalen van een intelligentiequotiënt (al bewaren we die om praktische redenen waarschijnlijk wel) als wel om het verkrijgen van begrip voor de persoonlijkheid als geheel en inzicht in het functioneren van bepaalde voor de opvoeding doorslaggevende psychische en fysieke vermogens. In verband met de schriftelijke uitwerking van zorgvuldig gekozen thema's die bij uitstek geschikt zijn om inzicht

te verschaffen in het zielenleven van het kind en die niet zelden belangrijke informatie geven over hun karakterontwikkeling, bezitten we ook volkomen onbewust opgestelde schrijfproeven die het karakterbeeld van de pupil vaak voortreffelijk completeren. Deze psychologische tests worden door speciaal hiervoor uitgekozen, psychologisch onderlegde en ervaren vakmensen uitgevoerd, onder leiding van een in pedagogisch opzicht ervaren psycholoog. In gezamenlijke besprekingen en door voortdurend controleren van de resultaten proberen we nieuwe, voor onze bijzondere doelen geschikte methoden te vinden.

Hans Krenek, 'Beitrag zur Methode der Erfassung von psychisch auffälligen Kindern und Jugendlichen', uit: *Archiv für Kinderheilkunde* (1942)

Het is natuurlijk legitiem een geschiedenis van de straffen te baseren op morele denkbeelden of juridische structuren. Maar kunnen wij haar ook baseren op een geschiedenis van het lichaam, wanneer de straffen enkel nog beogen de verborgen ziel van de misdadiger te straffen?

Michel Foucault: *Surveiller et punir* (1975), in het Nederlands verschenen als *Discipline, toezicht en straf*; vertaald door Vertalerscollectief Historische Uitgeverij

I

Pleegkind

De inrichting De eerste keer dat ze hem naar Spiegelgrund brachten, was in januari 1941, op een koude, heldere winterochtend toen de grond bleek en glinsterend oplichtte door de vorst. Adrian Ziegler herinnert zich de inrichtingskapel met haar kopergroene koepel op de berg boven alle paviljoens en de lucht daarachter, die zo blauw was als geen enkele lucht in het echt kan zijn, alleen op een ansichtkaart of op een affiche die door iemand is ingekleurd. De auto was gestopt vlakvoor de grote toegangsdeur naar de gebouwen van directie en beheer. Daar werden ze opgewacht door een verpleegster die hen eerst naar de directeur bracht, een bleke, ernstige, oudere man in een donker pak, die alle papieren in ontvangst nam en ondertekende. Toen gingen ze naar een paviljoen links van de hoofdingang, waar een dokter wachtte en een andere verpleegster hem toeschreeuwde dat hij zich uit moest kleden en op een weegschaal moest gaan staan. Adrian zou lang volhouden dat hij geen idee had wie hem in Spiegelgrund hadden gekeurd. Pas toen hij veel later het officiële verslag van het onderzoek zag en de naam en de handtekening van dokter Heinrich Gross onder aan het document herkende, begreep hij dat het waarschijnlijk de man was die hem zijn hele leven zou achtervolgen, ook nog toen hij al lang vrij was. Nu is het alleen nog maar een vreemde, angst-aanjagende man in een doktersjas, die hem dwingt zijn kaken zo ver mogelijk open te sperren en even later harde vingers in zijn schedel drukt en knijpt, en in zijn nek en over de wervels van zijn ruggengraat. Het onderzoek duurt meer dan een uur en dokter Gross gebruikt voorwerpen die Adrian nog nooit heeft gezien. Zo meet hij zijn hersenpan met een cirkelvormig instrument met een scherpe punt aan de ene kant. Hij moet in een hoge stoel zitten die bestaat uit een

losse plaat met kleppen aan beide kanten, en dokter Gross laat een ding zakken om de afstand te meten, eerst tussen zijn ogen en dan tussen zijn ogen en zijn kin. Daarna trekt dokter Gross een paar handschoenen aan, voelt hij aan zijn testikels en drukt hij een vinger in zijn anus. Als het onderzoek klaar is, komt de verpleegster die hem het eerst opwachttte, terug om hem te halen. Het is nog vroeg in de ochtend. In de gang valt het witte winterlicht over de tegelvloer met zijn eentonige ruitjespatroon en dat is iets waar hij later nog vaak aan zal denken: het wonderlijk flikkerende licht over de muren en vloeren van de gangen en de slaapzalen, dat een heel eigen leven leek te leiden, volkomen onafhankelijk van de kinderen die hier verbleven en dat daardoor bestendiger leek dan zij. Maar de verpleegster had natuurlijk geen geduld om te wachten. *Kom je mee of blijf je hier de hele dag staan koekeloeren?* Ze gaan aan de achterkant van het gebouw door een deur naar buiten. Daar, tussen de hoge bomen, krijgt hij een eerste glimp te zien van de lange rij paviljoens die de komende jaren zijn thuis zullen zijn, bleek en gesloten naast elkaar staand in de lange, vrieswitte schaduw van de berg. De paviljoens zien er met hun onregelmatig gebroken bakstenen gevels en getraliede ramen allemaal hetzelfde uit. Een tramlijntje lijkt ze met elkaar te verbinden. Een stukje verderop komt een rood-wit geschilderd locomotiefje aanrijden met drie vrachtwagonnetjes erachteraan. Het lijkt wel een speelgoedlocomotief. Het paviljoen dat het zijne wordt, nummer 9, ligt twee huizenrijtjes links van het middenpad. De verpleegster haalt een grote sleutelbos uit de zak van haar schort en vindt er met geroutineerde vingers de juiste sleutel tussen. Hoewel het ochtend is, zijn de deuren naar de zalen op slot. Als er al andere kinderen achter de deuren zitten, geven ze geen kik. De verpleegster brengt hem naar een voorraadkast naast de wasruimte, waar hij een eigen handdoek en een stukje vaalbruine inrichtingszeep krijgt. Na het wassen inspecteert ze zijn vingernagels en oren, en dan krijgt hij zijn kleren terug en een paar vilten pantoffels als huisschoenen. Hij krijgt ook een kort, grijs, lamswollen jack, maar dat mag hij niet aandoen, ook al is het stervenskoud in de gang. Er staat tv boven de hoge, witte zaal-deur die de verpleegster voor hem opendoet. Eerst dacht hij dat de kinderen daar hun adem zaten in te houden. Later zou hij denken dat

ze toen al dood waren en alleen omwille van hem deden alsof ze leefden. Opdat hij niet meteen de moed zou verliezen.

De rivier Over zijn kinderjaren zou Adrian later zeggen dat ze niet bepaald tot zijn gelukkigste behoorden, maar dat hij er tenminste op terug kon zien zonder zich te schamen. De zomers bracht hij meestal door bij zijn lievelingssoom, een jongere broervan zijn moeder, die zij Franz noemde, maar die eigenlijk Ferenc heette en die in Kaiser-mühlen woonde. Alle kinderen van het gezin heetten Dobrosch, omdat zijn vader en moeder in die tijd niet getrouwd waren. Ferenc zei dat Dobrosch een Hongaarse achternaam was, hoewel hij absoluut niet Hongaars klonk, en hij vertelde dat de hele familie van moederskant uit een paar dorpjes in dat deel van Hongarije kwam dat nu bij Slowakije hoorde. Zijn moeder hield vol dat de naam Slowaaks was; Hongaars was hij niet, maar dat maakte niet uit, want hij was net zo goed als elke Oostenrijkse naam, omdat alle namen in Oostenrijk vroeger even goed waren. Oom Ferenc had geen opleiding gehad, maar hij was ijverig en ondernemend en voorzorg in zijn levensonderhoud met allerlei tijdelijke baantjes die hij gemakkelijk leek te kunnen vinden. 's Zomers paste hij op de dieren van de eigenaars van de volkstuinhuisjes; die hielden in die tijd vaak koeien of geiten op het volkstuintencomplex bij de Hubertusdam, het oude overloopgebied tussen de hoogwaterdam en de rivier. Adrian en zijn jongere broer Helmut hielpen met het voederen van de dieren en als dank voor de moeite mochten ze weleens een kan verse melk mee naar huis nemen. De dieren gaven een gevoel van geborgenheid en warmte. Als het regende, stonden ze altijd dicht bij elkaar, alsof ze sliepen. Ferenc en hij lagen op hun rug op de grond, die bezaaid was met uitwerpselen en met resten van rubberbanden en spijkers uit de werkplaatsen langs de weg, dus je moest oppassen dat je geen spijkerpunt in je voet kreeg als je hier op blote voeten rondrende. Na de regen was de lucht vochtig, maar de zomerlucht hoog en helder, en de insectenwolken groeiden uit tot grote, zwarte zuilen boven de modderige plassen. Ferenc droeg een alpinopetje en een colbert, maar niets daaronder, en zijn behaarde, verbrande borst zat vol rode insectenbeten. Hij kneep de ergste beten met zijn harde vingernagels kapot en zoog zijn eigen

bloed van zijn vingers. Dat deed helemaal niet zeer, verzekerde hij. Hij liet ook zien hoe je op gras kon kauwen om je honger te stillen. Daarna lagen ze over de rivier uit te kijken. De rivier is een vloek, zei Ferenc. Ooit was Kaisermühlen een deel van het 2de Bezirk geweest en boeren uit de omgeving kwamen hierheen om hun meel te laten malen in de watermolens aan de rivier. Maar toen besloot de keizer dat de oude rivierarmen moesten worden afgedamd en gereguleerd en dat er een nieuwe hoofdstroom dwars doorheen moest worden gegraven, en toen lagen gebieden die vóór de regulering op de linker-oever van de Donau hadden gelegen nu op de réchteroever, met de rivier ertussen en overal van afgesloten. Vanaf dat moment werd Kaisermühlen in de volksmond het Hongereiland. De mensen kwamen hier als ze werk zochten, maar zelf kwamen ze nooit de rivier over. Het was net als met het Panamakanaal, zei Ferenc. Velen die daaraan groeven, verdronken. Adrian vroeg Ferenc of hij iemand kende die mee had gegraven en Ferenc antwoordde dat hij daar te jong voor was, maar dat hij familie van vaderskant had die daar had gewerkt, maar meestal namen ze buitenlandse arbeiders, want het werk was gevaarlijk. Mensen stierven aan tyfus of de rivier nam ze mee en dan kwamen ze maanden of zelfs jaren later bovendrijven zonder dat iemand wist wie ze waren of waar ze vandaan kwamen. Adrian hield van de rivier, vooral op heldere dagen, zoals na regen, wanneer je vrij uitzicht had naar alle kanten. De Kahlenberg kon je zien en de Reichsbrücke en de toren van de Kaiser Jubiläumskirche in Leopoldstadt. Hij hield ook van de ingehouden maar onweerstaanbare kracht van de stroming van de rivier, van het licht van rivier en lucht dat elk uur weerveranderde, van de watermassa's die, in de ochtend zwaar en gevlamd door de wind, tegen de avond zo helder en stil waren dat het wel leek alsof je erop kon lopen als over een vloer. Dan gingen ze naar huis, Ferenc voorop met de melkkan en hij en zijn broertje erachteraan. Helmut was toen hooguit drie jaar en had moeite om gelijke tred met hen te houden. Hij was klein en had blauwe ogen en een grote bos blond haar. Niemand die hem van een afstandje zag, kon geloven dat hij een kind van Eugen Ziegler was, zelfs Ziegler zelf niet; hij beschuldigde Adrians moeder ervan dat deze Dobrosch door iemand anders was verwekt, hoewel Adrian, die hem

meemaakte, vaak vond dat zijn broer als twee druppels water op zijn vader leek: dezelfde afwezige blik en hetzelfde onderdanige glimlachje. Ze hadden geen van beiden schoenen aan. Zijn moeder zei dat het dom was die te verslijten als het niet nodig was.

Simmeringer Hauptstraße Adrian groeide op in Simmering. En meer dan dat, zou hij later zeggen. Afgezien van de tijd dat ik op Spiegelgrund zat, heb ik mijn hele leven doorgebracht in Simmering. Zelfs toen ze me ter adoptie weggaven, kwam ik niet verder dan Simmering. Ik heb zelfs in Simmering in de gevangenis gezeten. In Kaiserebersdorf. Hij lachte terwijl hij dat zei, maar je begreep dat het in zijn ogen eerder een vloek leek. Uit sommige plaatsen kom je gewoon niet weg. Toen Eugen Ziegler naar Simmering verhuisde, waren de sociaaldemocraten net begonnen met die enorme bouwprojecten waarmee ze hadden besloten voor eens en voor altijd *de armoede uit te roeien*, zoals er op de verkiezingsaffiches stond, en de Simmeringer Hauptstraße was nog steeds wat ze eeuwen geleden ook al was: een drukke doorgangsweg die een heel netwerk van kleine werkplaatsen, bedrijven en dranklokalen met elkaar verbond. Het gebouw waarin het gezin woonde, dateerde uit de vorige eeuw en net als de meeste andere grote panden in de buurt had ook dit huis een ‘fatsoenlijke’ kant die op de straat uitkeek, terwijl het aan de achterkant wemelde van het oneerbare en minderwaardige leven. Het pand was slechts twee verdiepingen hoog, maar wel tamelijk breed, met twee afzonderlijke trappenhuisen en een wagenpoort in het midden die breed was, maar ook weer niet zó breed, zei Adrian: in de beide eiken staanders die de poort flankeerden, zaten namelijk diepe kerven op laadvloerhoogte, waaruit bleek dat rijtuigen en vrachtwagens erin waren blijven steken. Er zat een restaurant in het gebouw ernaast en de baas daarvan liet de zware biervaten altijd uitladen op de binnenplaats. Ook koopman Streidl, die zijn zaak aan huis had, nam zijn goederen daar in ontvangst. Naar de woningen ging je via smalle gaanderijen op beide verdiepingen aan de kant van de binnenplaats. De familie Dobrosch-Ziegler woonde op de tweede verdieping aan het eind van de gaanderij rechts. In de hoek aan de kant van de binnenplaats, waar onder een hoge, oude kastanje de latrines stonden,

was een aanbouw die als wasruimte voor het hele pand diende. Elke dag, ongeacht het jaargetij of het weer, kwamen de vrouwen uit het pand hier bij elkaar om te wassen, vaak met een horde jengelende kinderen in hun kielzog. Een van Adrians vroegste herinneringen is dat hij op een bewolkte winterdag thuiskomt en in de grote kamer hangt een walm van zure wasdampen en boven het fornuis en buiten op de gaanderij hangt was te drogen en Emilia en Magda tillen de ketels met kokend water hoog op naar hun van zweet glanzende gezichten en schreeuwen met hoge, schrille stemmen naar hem dat hij daar weg moet blijven, anders krijgt hij kokend water over zich heen. Emilia en Magda (Magdalena) waren de jongere zussen van zijn moeder. Omdat de zussen geen van beiden nog iemand hadden gevonden om mee te trouwen, stond Adrians vader hun allergenadigst toe bij hen in te wonen. De flat bestond alleen uit deze keuken met het fornuis en een iets grotere kamer vlak daarnaast, waarvan één muur bedekt was met schimmel, en eigenlijk was het onbegrijpelijk dat daar zoveel mensen tegelijk konden wonen. In een alkoof in de keuken sliep ook zijn moeders oudste broer, Florian, die een beetje 'typisch' was, zoals dat in die tijd heette, en die er maar nooit toe kwam werk te zoeken, hoewel Adrians moeder voortdurend op hem zat te vitten, en Adrians vader ook, als hij weer eens thuis was, want dat gebeurde weleens, zei Adrian; niet dat hij thúiskwam, want daartoe zou hij zich in die jaren nooit hebben verlaagd, maar hij kwam lángs, zoals hij het noemde; en meestal had hij drank bij zich, en eerst was hij royaal en liet hij iedereen meedrinken, maar later wilde hij dat opeens niet meer en kreeg hij gewelddadige woede-uitbarstingen, die bijna altijd gericht waren op moeders broers en zussen, die hij parasieten en ongedierte noemde en van wie hij zei dat ze illegaal in de flat woonden en bovendien op zijn kosten; wat natuurlijk niet waar was, zei Adrian, want de enige van haar broers die daar permanent woonde, was Florian, en voor hem betaalde oom Ferenc, en als het even kon nog een beetje extra ook, terwijl Adrians vader ondanks alle grote zaken waarmee hij beweerde bezig te zijn, geen cent inbracht. Vooral tegenover oom Florian gedroeg Eugen Ziegler zich slecht. Adrian herinnert zich een scène waarbij zijn vader Florian bij zijn lange, zwarte pony pakte en zijn hoofd tegen de muur sloeg alsof het een slingerkogel was. Steeds